ЧОРТИК ПРОТИРІЧЧЯ

Український переклад. І. Є. Бояновська, 1992.

Розглядаючи властивості і пориви — prima mobilia(1) людської душі, — френологи не звернули уваги на почуття, яке, дарма що потужне, первинне, нездоланне, вочевидь було недобачене попередніми моралістами. Та й усі не добачили його через пиху раціонального мислення. Ми не помічали його з однієї причини: через брак віри — в Апокаліпсис або Кабалу. В нас і гадки про нього не було — таким воно здавалося недоречним. У тому почутті або пориві ми не бачили ніякої потреби. Не могли відчути його необхідності. Не могли збагнути — точніше, ніколи б не збагнули, навіть якби утвердилась ідея primum mobile; ми б ніколи не збагнули, яким чином воно може сприяти тимчасовим або вічним цілям людства. Не можна заперечувати, що і френологія, і, значною мірою, вся метафізика — науки апріорні. Адже саме людина, обдарована розумом або логікою, а не схильністю до інтуїтивного розуміння і спостережень, узялася проникати у вищі задуми, себто диктувати Богу його ж призначення. Осягнувши таким чином наміри Єгови, вона виснувала з них незліченні умоглядні системи. У френології, наприклад, ми спершу, цілком природно, вирішили, що людина повинна їсти, бо так задумав Господь. Тоді ми наділили людину органом живлення, який став їй карою, спонукаючи приймати їжу, хоче вона того чи ні. По-друге: признавши Боже веління продовжувати людський рід, ми відразу виявили орган хтивості. А також — войовничості, ідеалізму, причинності, творчості,— тобто знайшли відповідні органи для будь-яких схильностей і моральних почуттів або чисто розумових здібностей. Маючи такі-от уявлення про першопричини людських дій, шпурцгейміти — правильно чи ні, почасти чи в цілому — наслідували своїх попередників, виводячи все з наперед визначеної людської долі й мети її Творця.

(1) Першорушії (латин.).

Було б набагато розумніше, та й надійніше, коли б наша класифікація (якщо вона вже так нам потрібна) спиралася на те, як людина діє або діяла, а не на те, як призначив їй діяти Всевишній. Якщо ми не можемо осягнути Бога в його зримих ділах, то як ми можемо збагнути його невловну думку, що спонукає до дії? Якщо нам не збагнути його в об'єктивних твореннях, то як же збагнути його у вільних настроях і фазах творення?

Індукція a posteriori (1) змусила б френологію визнати природним первинним рушієм людської поведінки парадоксальне "щось", яке можна назвати "протиріччям", оскільки немає точнішого терміну. Так, як його розумію я, він є, по суті, рушієм без мотиву, мотивом без мотивації. За його підказкою ми діємо без певної мети; якщо це розуміти як суперечність у термінах, то можна висловитись інакше: за його підказкою ми робимо щось саме тому, що робити цього не слід. Теоретично — нема мотиву безглуздішого, а практично — нема сильнішого. У певному настрої, за певних обставин таким мотивам годі опиратися. І наскільки я певен, що дихаю, настільки ж я певен і в тому, що причиною неправильного або хибного вчинку часто є якась непереможна сила, що сама, і тільки сама, спонукає нас до цього вчинку. Ця нездоланна схильність хибити задля хиб не піддається аналізу, приховані мотиви знайти годі. Це вроджений, правічний, стихійний потяг. Коли ми наполягаємо на дії, відчуваючи, що нам не слід цього робити, то така поведінка споріднена з тим, що френологи називають войовничістю. Та навіть побіжний погляд указує на помилковість такого судження. В основі френологічної войовничості лежить потреба самозахисту. Це панцир, що захищає нас і забезпечує нам добробут; отже, бажання жити краще тим сильніше, чим більше в нас войовничості. Звідси випливає, що прагнення добробуту повинно посилюватись унаслідок дії будь-якої войовничості. Однак, коли йдеться про так зване протиріччя, прагнення добробуту не просто відсутнє — його заступає цілком протилежний порив.

(1) Після досвіду (латин.).

Звернення до власної душі буде, зрештою, найкращою відповіддю на наведені вище мудрування. Кожен, хто з довірою питає поради у своєї душі, не заперечуватиме, що порив, про який йдеться, має глибинну основу. Він незбагненний, хоча цілком очевидний. Нема, наприклад, людини, що коли-небудь не мучилась щирим бажанням замордувати свого співбесідника водоспадом краснослів'я. Промовець усвідомлює, що він неприємний, хоча щосили прагне протилежного; звичайно він лаконічний, чіткий і зрозумілий, на язиці в нього крутяться найкоротші, найяскравіші вислови, і тільки зусиллям волі він їх стримує, боячися гніву співбесідника, проте його таки навідує думка, що словесне плетиво і численні відступи зрештою породять той гнів. І цієї думки достатньо. Порив виростає в бажання, бажання — в жадання, жадання — в нездоланну душевну жагу, і ця жага (на превеликий жаль і страх промовця з огляду на можливі наслідки) таки вгамовується.

Перед нами завдання, яке треба не зволікаючи виконати. Ми знаємо, що затримка означатиме поразку. Ми на порозі найбільшої життєвої кризи, і доля гучно закликає нас до завзяття і дії. Ми палаємо, завзяття нас пожирає; сподіваючись величних результатів, горить душа. Роботу треба виконати, і її, кажемо ми, буде зроблено сьогодні ж — і чомусь відкладаємо на завтра. Чому? Відповіді нема — наявне лише протиріччя — даємо ми пояснення, не цілком розуміючи його суті. Приходить "завтра", а з ним іще непогамовніший неспокій, що переростає в палке жадання виконати обов'язок, та водночас із посиленням цього жадання з'являється безіменне, просто-таки жахітне — бо незбагненне — прагнення зволікати. І це прагнення щохвилини набирає нової сили. Ось наближається термін виконання роботи. Нас роздирає внутрішній конфлікт — визначеного з невизначеним, матерії з тінню. Але якщо двобій зайшов аж так далеко, перемагає тінь, ми змагаємось намарне. Годинник вибиває години — похоронний подзвін нашому добробуту. І водночас — це кукурікання півня для мари, що так довго пригнічувала нас. Вона злітає, щезає — ми вільні. Відновилося давнє завзяття! Ми прагнемо роботи. Ба, вже запізно!

Ми стоїмо над самою прірвою. Зазираємо в безодню — і чуємо, як підкочується нудота й паморочиться голова. Щонайперший порив — відсахнутися. З неясних причин ми залишаємось. Мало-помалу нудота, паморочення й жах зливаються в хмарку безіменного почуття. Та хмарка ще непомітніше починає набирати певних обрисів, наче дим із пляшки в арабських казках, що обертається на джина. Але з нашої хмарки над прірвою виростає реально відчутний образ, страшніший за будь-якого казкового джина або демона. Проте це всього лиш солодко-жаска думка, від якої пробирає мороз до самих кісток. Це всього лиш живе уявлення стрімкого падіння з такої висоти. І це падіння, це рвійне самознищення — саме через те, що в нашій уяві постає найстрашніший і найогидніший з усіх страшних і огидних образів смерті й страждань,— стає неймовірно бажаним. Саме тому, що глузд уперто відводить нас від прірви, ми так несамовито пориваємося до неї. В природі немає шалу з таким демонічним нетерпінням, як шал людини, що, здригаючись на краю безодні, обдумує стрибок. Варто лише на хвилинку замислитись — і це кінець, бо думка нам каже утриматись, і, повторюю, саме тому ми цього не можемо зробити. Якщо поряд нема дружньої руки, що стримала б нас, або якщо не вдасться відсахнутися від прірви і впасти навзнак, ми стрибаємо і гинемо.

Хоч як ми будем оцінювати ці й подібні до них учинки, ми побачимо, що всі вони походять від духу протиріччя. І ми здійснюємо їх саме тому, що знаємо, що робити їх не слід. Поза цим нема ніяких розумних підстав для пояснень, і всі ті суперечливі вчинки можна було б вважати підступами лукавого диявола, якби часом вони не оберталися добром.

Цю тираду я проголосив для того, щоб хоч якось відповісти на ваше питання — пояснити, чому я тут,— і дати вам хоч найменше уявлення, чому я сиджу закутий у кайдани в камері смертників. Якби я не був таким балакучим, ви б або не зрозуміли мене, або, як ота потолоч, вважали божевільним. А так ви легко збагнете, що я — одна з незчисленних жертв чортика протиріч.

Жоден учинок ще не був так ретельно продуманий. Тижнями, місяцями зважував я різні способи вбивства. Я відкинув тисячі варіантів, бо, якби я здійснював їх, мене випадково могли б викрити. І от нарешті в якихось французьких мемуарах я вичитав про одну фатальну хворобу, на яку заслабувала мадам Піло через випадково отруєну свічку. Ця ідея миттю вразила мою уяву. Я знав про звичку своєї жертви читати в ліжку і знав також, що її кімната була вузька й погано провітрювалась. Але навіщо докучати вам зайвими дрібницями? Навіщо описувати, як я без жодних труднощів вставив у свічник свічку власного виробництва замість звичайної? Наступного ранку того чоловіка знайшли в ліжку мертвим, а судовий слідчий констатував: "Смерть від Бога".

Отримавши у спадок маєток жертви, я кілька років по тому непогано справувався. Я навіть гадки не мав, що мене можуть викрити. Залишки фатального ґноту я завбачливо знищив. Я не залишив жодного сліду, скориставшись яким, мене можна було б запідозрити або навіть обвинуватити в злочині. Вам не відчути тієї безмірної втіхи, що виповнювала мені груди, коли я розмірковував про свою абсолютну безпеку. За той час я навіть призвичаївся впиватися цим відчуттям. Я діставав від нього більше втіхи, ніж від усіх тих світських переваг, які здобув, учинивши гріх. Та підійшла врешті година, коли це надприємне відчуття почало непомітно переростати в надокучливу думку. Вона докучала, ба навіть просто цькувала мене, не даючи й хвилини спокою. У вухах, точніше в пам'яті, бува, не раз крутиться, дратуючи нас, мотив якої-небудь примітивної пісеньки або посередньої арії. Однак це не означає, що муки наші зменшаються, якщо пісня буде хороша, а опера славетна. Я став увесь час ловити себе на думці про власну безпеку і зауважив, що незмінно бубоню: "Я цілком у безпеці".

Одного дня, блукаючи вулицями, я раптом усвідомив, що майже вголос бурмочу ці затерті слова. І тут, піддавшись черговому поривові, я перефразував їх отак: "Я в безпеці — у цілковитій безпеці,— якщо не буду дурнем і не зізнаюсь!"

І тільки-но я проказав ці слова, як у серце мені шпигонув колючий морозець. Мені вже траплялося відчувати ці приступи протиріч, природу яких я намагався вам розтлумачити, і добре пам'ятав, що мені ні разу не вдавалось опиратися їм. І випадкове припущення, ніби я міг стати таким дурнем, щоб аж зізнатися в скоєному злочині, постало переді мною, мов привид моєї жертви, й поманило до смерті.

Спершу я було спробував струсити з душі це жаске видіння. Я наддав ходи — жвавіше, ще жвавіше. Тоді побіг — і відчув шалене бажання верескнути. Кожна набігла думка виповнювала мене новим жахом, бо — оввa! — я дуже добре, навіть занадто добре розумів, що думати в моїй ситуації означає кінець. Я побіг іще швидше і, наче божевільний, замотався по людних вулицях. Нарешті перехожі стривожились і подалися за мною. І тоді я відчув, що це вершиться моя доля. Якби я міг відкусити собі язика, то, звичайно, зробив би це,— та ось мені закричали на вухо, ось грубо шарпнули за плече. Я повернувся, насилу переводячи дух. Тієї миті я мало не задушився, а водночас осліп, оглух, умлів — і тоді, здавалось, якийсь невидимий ворог розгонисто стусонув мене межи плечі. І таємниця, яку я так довго беріг, вилетіла з моєї душі.

Кажуть, що я говорив чітко, хоча гучно й квапливо, наче боявся, що мені не дадуть договорити стислі, проте насичені речення, що віддали мене в руки катові й жбурнули до пекла.

Переконливо довівши свою провину, я знепритомнів.

Але навіщо стільки слів? Сьогодні на мені кайдани — і я ось тут! А завтра я буду без них,— але де?